

VARGA CSABA*

COMPARATIO A JOGTUDOMÁNYBAN S A JOGI OKTATÁSBAN: ALAPHELYZETEK, ÉRZÉKENYSÉGEK ÉS PROBLÉMÁK EGY MULTIKULTURÁLIS VILÁGBAN**

Gondolati termékeink kultúránk, hagyományunk, rend-eszményünk alkotórészei, így megértésük is csak ezekből kiindulva lehetséges. A kultúrák, hagyományok és rend-eszmények azonban korról korra, népről népre változóak, hiszen mindegyikük saját feltételek között, azok megválaszolására jött létre. Szorosan véve így nemcsak genezisükben függetlenek egymástól, de történeti halmazukban is összemérhetetlenek, amiként szigorú osztályozásuk helyett is csupán ilyen vagy olyan csoportosításaiokról beszélhetünk. Mindegyikünk a sajátjában él és értelmezi világát; az összehasonlítás ezeket kísérli meg mintegy közös kalapba tenni; miközben a „kultúrádat kultúrámmal értelmezem” szimbolikus paradoxonán nem léphet túl. Kiút csupán egymással párhuzamos egyedi jellemzésből adódhat, amikor az egyes rend-eszményeket valamiféle jogbölcseleti egyetemesség gyanánt felfogva ezekből valamiféle filozófiai absztraktumot építünk. Ebben egyfelől a mindenkori Én és Mi, másfelől az ezektől megkülönböztetett Te és Ti összefüggésében a mást s a másikat nemcsak magyaráznunk kell, de saját jogán is elismernünk. A jogi komparatizmus így kutatásként is, oktatásként is, végső soron nem a könyvekben lefektetett s nem is a hatósági cselekvésben kifejeződő, hanem az értelmünkben munkáló jog megismerésére irányul. Összehasonlításában ezért a más, a másik merő tudomásul vételét annak saját jogán történő elfogadásának kell követnie, amelyben sem a saját, sem a másik nem egyszerűen valamiféle tárgyra redukált („mi a jog?”), hanem a teljes normatív folyamat valóságában megmutatkozó („miként gondolkodunk a jogban?”). Bármely idegen jog megismerése a jogok csoportosításával, jogcsaládként a hasonlóak együvé vételével s a nem hasonlókkal való kontrasztálással kezdődik. Az egymásra hatás, a keveredés vagy vegyülés természetes fejlemény, de a jogcsaládként valahová tartozás didaktikai szükségességét és magyarázó erejét nem helyettesítheti. Ezek jellemzésében viszont már nem merőben egymással kontrasztálásnak kell elsődlegesnek lennie, hanem azon különféle specifikus geniozítás-megnyilvánulások bemutatásának, amelyek a különféle jogi kultúrák egyedi jellemzői.

* DSc, kutató professor emeritus, MTA TK Jogtudományi Intézete, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; professor emeritus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara, 1088 Budapest, Szentkirályi u. 28.

E-mail: varga@jak.ppke.hu

** A Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia XX. világkongresszusára (Fukuoka, Japán, 2018. július 22–28.) felkért plenáris előadás mint a „Comparative Law and Multicultural Legal Classes: Challenge or Opportunity?/Droit comparé: aide ou défi dans les cours de droit multiculturels?” témája általános referátumának erőteljesen rövidített változata.

1. AZ ÉN ÉS KÜLVILÁGA: A MEGÉRTÉS KÉRDÉSE

A tudományművelővé és/vagy egyetemi oktatóvá válás már eleve egy alapvetően nemzetköziesített hivatásrendbe történő professzionalizálódást feltételez. Ez tovább erősödik akkor, amikor a világ nem angol anyanyelvű többsége többnyire angol nyelven (is) elkezdi tárgyaról egy azonosítatlan hallgatóság – voltaképpen mind a jelenben élő, mind a majdani jövő emberiségéből kikerülő történetesen érdeklődő – számára értekezni.

Gyakorlatilag a *nyelvi lehetőségek* kimeríthetetlenek. Ebből a majdnem végtelen tárházból válogatunk, amikor kommunikálunk; amikor tárgyakat s gondolati tárgyként kezelt virtualitásokat megnevezünk; amikor a tárgyiságában vagy társadalmi intézményesültségében szemlélt világot leírva s elemezve egyes megkülönböztetett részeinek a fogalmiasításába belekezdünk. Látszólag minden pillanatban s vonatkozásban szabadon mozgunk, mégis e világgal már eleve úgy találkozunk, hogy az számunkra minden ízében s összességében immár teljességgel elrendezettként és berendezettként jelentkezik. Következésképpen, hacsak nem forgatjuk fel az egészet vagy Robinsonként nem vonulunk ki belőle, egyetlen lehetőségünk marad csupán, nevezetesen hogy fáradságos saját munkával valamely porcikája vagy csücske kiválasztásával némi finomítás, saját körülményekhez igazítás megkísérlésével éljünk. Hiszen bármi köröttünk, ami van, amibe beleszülettünk, belenőtünk, majd külvilágunkkal szakadatlan kommunikációval folyvást továbbnövünk, számunkra eleve adott. Pontosabb kifejezéssel élve: kultúránkba, hagyományunkba, rendünkbe ágyazott. A külvilágról s egymás társaságában önmagunkról is szól ez. Hiszen keretet ad a magunkról való reflektálásunkhoz. Merthogy éppen meglévő formájában pontosan ez a mi világnk. Ebben élünk, ebben tájékozódunk. Mindenkori állapota szerint ezért számunkra egyszersmind normatív alapként is jelentkezik.¹

Minden ilyen kultúra, hagyomány, rend azonban plurális. Ti. ezek az egyes népek életéből – az általuk kifejlesztett/elfogadott rendképzettől, az őket érő kihívások jellegéből, tapasztalataik s a közösségi cselekvéseikben megjelenő visszacsatolások természetéből – adódóan térnek el egymástól. Habár közösségen belüli és kívüli találkozások, kommunikációk és hallomások beindítanak kölcsönös tanulási folyamatokat és ezzel valaminő hasonulás/egységesülés irányába is mutató mozgásokat, ezeket a mindenkori újraépülések során általában ki szokták egyenlíteni (persze az összehatást olykor esetleg valamilyen másik vonatkozásban vagy területen érvényesítve) a sajtyszerűséget megerősítő mozgások.

Nos, pontosan a *comparatio* az, ami valamiféle közös talajra, egymásmelletti-ségbe hozza ezeket. Hiszen amennyiben egy közös halmaz szerves összetevőiként

¹ Az autopoiesis eredendő módszertani látásmódja nyomán magam autopoietikusként elemeztem azt a folyamatot, ami társadalmi és egyéni szintű megértés, nyelvhasználat, így egyebek közt a formalizált normatívumokkal, köztük a joggal való hivatalos (csakúgy, mint személyes) foglalatosságok közt feszül. Munkám – VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981) *mek.oszk.hu/14200/14244/* angol kiadása (1985) – kritikai szemléjében Frank BENSELER – *Zeitschrift für Rechtssoziologie* 1987/2. 302–304. – ezt már azelőtt kimutatta, hogy magam ezt ekként fogalmaztam volna meg.

kezeljük mindezeket, úgy szükségképpen egymáshoz is fogjuk őket viszonyítani. Ennek során viszont bármennyire meg is kíséreljük saját látószögünket valamiféle objektivitás vágyában anonimizálni, deperszonalizálni, azaz eljárásunkban hűvös távolságtartással élni, műveletünk eredményét végső soron mégis magunknak, az összehasonlítást végzőnek a *saját kultúrája* fogja meghatározni, vagy legalábbis viszonyítási keretbe foglalni. Amit kitessékelní igyekeztünk tehát a kapun, visszatér az ablakon. Már pedig pontosan ez a bármiféle megértésben paradigmaticusan benne rejlő paradoxon: nem tehetek egyebet, mint hogy – úgymond – „*kultúrámmal kultúrádat értelmezem*”. Hiszen mindannyian egy képzeletbeli csónakon ülünk; mi vagyunk az emberiség, amely egyáltalán számot adhat önmagáról, sokféleségéről.² De ezen túl már csak egyetlen körülmény van, mely – hiányként – közös bennünk. Ti. „Nincsen semleges nyelvük, viszonyítási pontjuk, mely kívül állna mindazon, amik ők maguk vagy amit ők saját kultúrájukkal egyáltalán érzékelhetnek, mert meg akarják ismerni.”

Amikor tehát összehasonlító elköteleződéssel figyelmünk körébe vonunk más kultúrákhoz tartozó ismerettárgyakat, *volens-volens* az általunk elvégzett/elvégzendő *comparatio* útján voltaképpen saját kultúránk megértésén/fejlesztésén, mert az azokkal való kontrasztálással sajátunknak a belső megértése elmélyítésén sáfárokodunk. Merthogy gondolati továbblépéseink mindig e saját talajon történnek. Következésképpen ezt kell fejlettebbé varázsolnunk – rendszertani értelemben is, belső elhatárolásaiban s ezzel válaszadási potenciáljában még differenciáltabbá tennünk³ –, hogy nagyobb érzékenységgel, mélyebb megértésről tanúskodó válaszlehetőségekkel élve tudjuk majd azt a számunkra külsőt, idegent is – annak saját érzékenységében, gondolati és fogalmi apparátusában – a magunk számára megjeleníteni.

Továbblépve innen a tudomány, az oktatás területére: olyan topikában értekezem, egy nemzetközi fórumon, amelynek kapcsán más kultúra jelenségeiről is szólok? Hallgatóimat a jogi hagyományok változatosságába vezetem be, múlt és jelen jogvilágainak feltérképezésébe, egy olyan vegyes közösségben, amelyben minden, amiről szólok – leírás, osztályozás, viszonyítás, s a mindezekben óhatatlanul kifejeződő értékelés – a sajátomtól eltérő jogi kultúrát is érint, olyat, amelynek képviselője történetesen jelen van, mint hallgatóm? Nos, a voltaképpeni alaphelyzet nem új. Nem is változott jöttányit sem annak évezredei óta, hogy az írást emberi gondolatok, megismerés-eredmények rögzítésére kezdték el felhasználni, és ez eredeti nyelvén vagy fordításban terjesztetten az adott kultúra körén túl, azokhoz is rendszereszerűen elérkezik, akikről tudósít.

Röviden szólva, az eltérő – autochton, vagyis saját feltételek közt sajátként született – kultúrák közötti úgymond szakadékról, s egyben áthidalása lehetőségeiről/

² VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái* (Budapest: Szent István Társulat 2004) *mek.oszk.hu/14600/14633/258*; hivatkozással Bernard S. COHN: „Anthropology and History: The State of the Play” *Comparative Studies in Society and History* 1980/2. 199. és Hans MEDICK: „»Misszionáriusok a csónakban?» Néprajzi megismerésmódok kihívása a társadalomtörténettel szemben” in VÁRI András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban: Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1988) 63 munkáira.

³ A 'fejlődés' értelmezéséhez lásd Gerd PAWELZIG: *Az objektív rendszerek fejlődésének dialektikája* [Ford. IMRE Katalin] (Budapest: Gondolat 1974).

nehézségeiről van itt szó. Újfent a „kultúrámmal kultúrádat értelmezem” már említett problematikája ez: az antropológiai tájékozódás s – szűkebben – az idegen kultúrák megismerése lehetőségének a kérdése.⁴ Miután az ember jellemzően nem kétlaki vagy átmeneti, vagy sehol sem otthonos lény, mert általában és döntően vagy itt, vagy pedig ott honos, a más és a másik felé is csak intellektusa és empátiára hajlandósága tud nyitni. Érdeklődéssel fordul feléje és megkísérli megérteni. Ám legelkötelezettebb próbálkozásai ellenére sem lesz más a mással/másikkal való viszonyában ő, mint *külső megfigyelő*.

Minél mélyebb elvonatkoztatással s analitikus eszközrendszerrel boncolgatjuk tehát annak kérdését, hogy lehetséges-e egyáltalán a más – végső soron a másik – megértése, annál távolabbra kerülünk egy igenlő válasz lehetőségétől. Mindennapi tapasztalatunk mégis amelletti bizonyosság, hogy kellő érdeklődéssel, empátiával és fáradozással nemcsak megérthetjük, de közös éthoszú bűvárkodással kölcsönösen gazdagíthatjuk is egymást.

2. A *COMPARATIO IURIS* MINT TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉG ÉS MINT OKTATÁSI IRÁNY

A kultúrantropológiában Franz Boas óta alaptétel, hogy a feladat nem egyszerűen az, hogy teoretizáljunk, hanem az, hogy összefüggésekben elhelyezzünk⁵ – annak tudatában, hogy minden egyes kultúrában a maga sajátos „génusza”, problémamegoldási módjának éppen reá – és többnyire csakis reá – jellemző találékonysága benne rejlik.⁶ Nos, klasszikus megfogalmazásában a *kultúra* nem más, mint „szimbolikus formákban kifejezett öröklött felfogások rendszere, melyek révén az emberek érintkeznek egymással, megörökítve s fejlesztve tudásukat az életről és viszonyulásukat az élethez egyaránt”.⁷

Következésképpen a honos, a saját jogrendszer megismerése „hallgatólagosan egy olyan *mono-ismeretelméletet* hoz létre”,⁸ mely specifikusan ehhez „rögzíti az elmét”⁹ – olyan erővel ráadásul, amely csak ahhoz hasonlítható, mint amivel önnön anyanyelvünk s a magunk kultúrájában felnőttégünk majdan a nagyvilágra kinyíló világlátásunk számára is egyfajta stabil, nehezen mozdítható viszonyítási alapot és keretet szolgáltat. Merthogy „Sem az összehasonlító jogtudományban, sem a jog-

⁴ Henrietta L. MOORE – Todd SANDERS: „Anthropology and Epistemology” in Henrietta L. MOORE – Todd SANDERS (szerk.): *Anthropology in Theory: Issues in Epistemology* (Chichester: Wiley Blackwell 2014) 1–17.

⁵ MOORE–SANDERS (4. l.).

⁶ Első megsejtésére lásd E. SAPIR: „Culture, Genuine and Spurious” *American Journal of Sociology* 1924/4. 401–429. Vö. Csaba VARGA: „Introduction” in Csaba VARGA (szerk.): *Comparative Legal Cultures*. (Aldershot: The New York University Press 1992) xv–xxiv.

⁷ Clifford GEERTZ: *The Interpretation of Cultures: Selected Essays* (New York: Basic Books 1973) 89.

⁸ Jaakko HUSA: „Turning the Curriculum Upside Down: Comparative Law as an Educational Tool for Constructing Pluralistic Legal Mind” *German Law Journal* 2009/7. 914.

⁹ Hessel E. YNTEMA: „Comparative Law and Humanism” *American Journal of Comparative Law* 1958/4. 499.

összehasonlító egyetemi tanulmányok során kifejlesztett nagyelméletek nem változtatnak egy olyan korábbi megismerő beágyazottságon, amely [az adott alany(ok)ban – V. Cs.] már létrejött.”¹⁰

Mindebben ti. bármiféle elért absztraktuma ellenére maga az ún. *tudomány* sem egy kívülálló abszolútum, hanem része mindenkori létünknek, megismerő énünknek, és ezzel közösségi életünknek. Ebben az értelemben pedig egyenesen úgy mond „ontológiai tétel” minőségében és érvényével állapítható meg, hogy maga a tudomány sem más, mint „kultúra a kultúrában, amely a maga királyi útján létrehoz, megalkot bennünket”.¹¹ Hiszen a Wittgensteintől tematizált úgynevezett *életforma*¹² nem egyszerűen kiegészítője létünknek, hanem része, egyenesen konstitutív formálója annak. Adottságában ez minden *cognitio* alapja, mivel maga ez a kérdéses életforma „nem igaz vagy hamis, de nem is valamiféle gondolkodási stílus. Hanem annak meghatározója, hogy mi is minősül igaznak vagy hamisnak” egy kérdéses közösségben.¹³ Ebben az értelemben ezért a másnak/másiknak a megismerése és megismertetése voltaképpen egy *episztémikus átalakítást célzó kísérlet*, edukációs közegben „egy rejtett episztémikus kurrikulum”, melynek legfőbb feladata gondolkodási és megértési képességünknek és készségünknek a nyitottá tétele eltérő gondolkodásmódok, s ezáltal eltérő viszonyítási alapok és struktúrák elsajátítása felé.¹⁴

Elvileg ezek az eltérések/különbségek lehetnének akár efemerek is, netalán fokozatiak, de a jogi kultúrák tekintetében éppen nem azok. Egyszerűen szólva: világlátásban, bármiféle megértéshez való közeledés módjában, egyáltalán az emberélet és értelmessége eszményvilágában olyan kardinális különbségeket takarhatnak, amelyek bármely oldalról történő kiindulás esetén csakis esélytelenek lehetnek, mert hogy a másikhoz még csak nem is közelítenek, hiszen egyszerűen nincs – amint hogy (legalábbis gyökereket illető ősi) történelmi alakzataikban valóban egyáltalán nem volt és nem is lehetett – érintkezésük a másikkal. Ezért voltaképpen nincs is más lehetőségünk, mint hogy mögöttes eszményvilágukat *jogbölcseleti egyetemesség* gyanánt felfogva olyan *filozofikus absztraktumot* építsünk fel, amelybe aztán közelítések és kísérletek egymástól független példázataiként ezeket már esetleg külön-külön is értelmezhetjük.¹⁵

¹⁰ HUSA (8. lj.) 918; vö. Myriam HUNTER-HENIN's national report from the United Kingdom.

¹¹ Marianne DE LAET: „Anthropology as Social Epistemology” *Social Epistemology* 2012/2-4. 424, következtetés 425.

¹² Ludwig WITTGENSTEIN: *Philosophische Untersuchungen/Philosophical Investigations* [Trans. G. E. M. ANSCOMBE] (Oxford: Basil Blackwell 1953).

¹³ Joseph ROUSE: *Knowledge and Power: Toward a Political Theory of Science* (Ithaca: Cornell University Press 1987) 62, idézve Ian HACKING: „Language, Truth and Reason” in Martin HOLLIS – Steven LUKES (szerk.): *Rationality and Relativism* (Cambridge: MIT Press 1982) 48–66 megállapítását.

¹⁴ Ebben az értelemben idézi HUSA (8. lj.) 921. Paul Koschaker szarkasztikus megjegyzését, miszerint egy valódi megértéshez nem vezető, tehát „rossz jog-összehasonlítás rosszabb, mint a semmilyen”. Pontosan erről írhatják változatlan kritikai erővel még ma is kritikusok, hogy „az összehasonlító jog ortodoxiája [...] csak a hatályos külföldi jog *azonosításáig* juttat el ahelyett, hogy mélységében *magyarázatot* adna a »miért?« kérdésre”. Simone GLANERT – Pierre LEGRAND: „Law, Comparatism, Epistemic Governance: There is Critique and Critique” *German Law Journal* 2017/3. 710.

¹⁵ Vö. különösen Filmer S. C. NORTHROP: *The Complexity of Legal and Ethical Experience: Studies in the Method of Normative Subjects* (Boston: Little, Brown 1959) és Filmer S. C. NORTHROP: *The*

Abban a két évszázados folyamatban, amelynek során éppen a 19. század eleji francia kodifikációs siker mint újabb *gloire française* által ösztönzött exegétikus bezárultság¹⁶ ellenhatásaképp egyáltalán a mások megismerésének igénye s ezzel a *comparatio* kultusza – nem függetlenül biológiai, anatómiai, antropológiai, nyelvészeti és egyéb használatának a pozitíviztikus tudományosmény körében éppen akkoriban általánossá válásától – létrejött, a kutatásnak az oktatásba történő természetyszerű átszüremkedése csak az utóbbi néhány évtizedben gyorsulhatott fel. Pontosan fél évszázada, a strasbourgi szesszióit szervező *Faculté Internationale pour l'Enseignement du Droit Comparé* kebelében még oktatóként cél-tárgyakként magunk úgy éreztük,¹⁷ hogy a párhuzamos nemzeti bemutatások *comparatiomná* bizonyosan nem állítólagos művelőik, vagyis a saját jogukat saját nyelvükön egymással párhuzamban bemutató/előadó professzorok, legfeljebb hallgatóik fejében szervesülnek, ha egyáltalán. Nos, alig néhány éve még az angol-amerikai atlanti világ is inkább saját berendezkedése exportjának lehetőségeit érzekelte/értékelt mindenfajta összehasonlításban,¹⁸ míg a külföldi hatás-lehetőségek benne jobbra értelmetlenítő redukáltságban, egy az egzotikumnak kijáró „érintőleges, de érdektelen” színezés gyanánt jelentek meg.¹⁹

Időközben az Európai Gazdasági Közösségben a jog és oktatása perspektíváit illetően megindult tervezetések meglepő, a voltaképpen *comparatio* tematikus szintjét meghaladó eredménnyel jártak. Eszerint ugyanis, mint a nagyívű maastrihti kollokvium közel három évtizede kimutatta, bármely – saját vagy idegen – jogot tanítunk is, az csak gyakorló terep bármely más, az adott kultúrkörbe tartozó jognak az alkalmazhatása számára, ami(k)nek lehetséges változataira/változásaira leginkább úgy készülhetünk fel, ha gyökereiként a *közös fejlődésbeli azonosságokra* koncentrálnunk, vagyis a római jogra s a jogtörténetre, illetve e jog(ok) jogfilozófiái

Taming of the Nations: A Study of the Cultural Bases of International Policy (New York: Macmillan 1952); valamint Gray L. DORSEY: „Two Objective Bases for a World-wide Legal Order” in Filmer S. C. NORTHROP (szerk.): *Ideological Differences and World Order: Studies in the Philosophy and Science of the World's Cultures* (New Haven: Yale University Press 1949) 442–474, továbbá életmű-szintézisként utóbb Gray L. DORSEY: *Jurisculture: India* (New Brunswick – Oxford: Transaction Publishers 1989); Gray L. DORSEY: *Jurisculture: Greece and Rome* (New Brunswick – Oxford: Transaction Publishers 1989); Gray L. DORSEY: *Jurisculture: China* (New Brunswick – London: Transactions Publishers 1993).

¹⁶ Pontosan ezt ostromozva indul az első szakfolyóirat: „A törvényhozási tanulmányok, amiket nem tudom milyen nemzeti pedantéria vádolt azzal, hogy megáll egy kódex határainál, nem merészelték átlépni e képzeletbeli demarkációs vonalat azért, hogy általános tanulmányokká váljanak; mintha a külföldi produktumok csakis barbár felfogások lehetnének, amikkel még az érintkezést is tanácsos elkerülni; amelynek tehát sem szállást, sem étket nem szabad adnunk. Franciaország főként egy ilyen hibában bűnös.” Jean-Jacques Gabriel F[OELIX]: „Du système et de l'objet de ce Journal” *Revue étrangère de législation et d'économie politique* 1834. gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k124251g/f10.image 1–2.

¹⁷ Magam 1968-ban vettem részt a strasbourgi *session de printemps*, majd 1970-ben és 1971-ben a trentói, illetve amsterdami *sessions d'été* kurzusain.

¹⁸ Pl. The Rt. Hon. Sir Ivor RICHARDSON: „Educating Lawyers for the 21st Century” *Journal of Professional Legal Education* 1988/2. 111–116.

¹⁹ Pl. Ronald A. BRAND – D. Wes RIST (szerk.): *The Export of Legal Education: Its Promise and Impact in Transition Countries* (Farnham – Burlington: Ashgate 2009).

és jogszociológiai feldolgozására.²⁰ Hiszen a múlt experimentuma nagyban-egészében (sokkhatások vagy kényszerhelyzetek kivételével) mintegy előrevetíti a jelenben zajló mozgások lényegi kereteit, módját, s részben majdani várható tartalmi – fogalmi – kapcsolódásait.

Nem múlt el e tanulság kísérletezések nélkül,²¹ ám végső soron a globalizációs nyomás, s ebben különösen a hallgatói tanulmányi vándorutak tömegessége döntött: a hallgatói mobilitásban résztvevők létszáma világméretekben, minden diszciplínát magában foglalóan az ezredfordulóra 2,5 millióra nőtt; s „2025-re 7,2 millióra növekedése becsülhető”.²²

Mi hát a mára megérlelődött eredmény? Annak tudomásul vételével, hogy a jogban mára bekövetkezetten „a politikai földrajz vagy az állami normativitás jelentősége csökkent”,²³ az eddigieknél határozottabb lett a szakítás a kelsen normativizmus – „Minden tetszés szerinti tartalom lehet jog. [...] A jog csak mint pozitív jog lehet érvényes, azaz mint tételezett jog.”²⁴ – kizárólagosságával. Ez komoly teljesítmény, hiszen ugyanakkor nem kivételesen még ma is úgyszólván „vallásos” ihlettségű „hübrisz” gyanánt²⁵ tudja a merőben pozitivista szemlélet és pozitivisztikus jogmegközelítés áthatni a jog hivatalos gyakorlását s az arra történő oktatási felkészülést/felkészítést egyaránt. Rendszerszerűvé lett tehát egyfelől az egyetemi tanulmányi migráció, másfelől pedig, a képző hely részéről, tárgyaik összehasonlító oktatása, vagy legalábbis maga az összehasonlító jog vagy az összehasonlító jogi kultúrák egyes kérdésköreinek súllyal történő tárgyal(tat)ása.

És mi a közvetlen cél? Az, hogy a hallgatóság saját kultúrájában ismert és megismert fogalmak/intézmények történeti s gondolati „tágításával” elérkezzünk ahhoz, hogy jobban értsük saját jogrendszerünket és törvényeinket.²⁶ És itt érkezünk vissza a Paul Koschaker keserű kifakadásával már jelzett „jó összehasonlítás” újraigen-

²⁰ Lásd Bruno DE WITTE – Caroline FORDER (szerk.): *The Common Law of Europe and the Future of Legal Education/Le droit commun de l'Europe et l'avenir de l'enseignement juridique* (Deventer: Kluwer Law and Taxation Publishers 1992).

²¹ Saját experimentum gyanánt a budapesti Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, lásd Csaba VARGA: „The Philosophy of Teaching Legal Philosophy in Hungary” in Imer B. FLORES – Gülriz UYGUR (szerk.): *Alternative Methods in the Education of Philosophy of Law and the Importance of Legal Philosophy in the Legal Education: Proceedings of the 23rd World Congress of the International Association for Philosophy of Law and Social Philosophy »Law and Legal Cultures in the 21st Century: Diversity and Unity« in Kraków, 2007* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2010) 49–60.

²² A. BÖHM [et al.]: *Global Student Mobility 2025: Forecasts of the Global Demand for International Higher Education* (Melbourne: IDP Education 2002); idézi Paul MAHARG: *Transforming Legal Education: Learning and Teaching the Law in the Early Twenty-first Century* (Aldershot: Ashgate 2007) 6.

²³ Rosalie JUKIER: „How to Introduce Similarities and Differences and Discuss Common Problems in the Classroom” [International Associations of Law Schools Conference, Sozhou, China, October 17–19, 2007] www.mcgill.ca/centre-crepeau/files/centre-crepeau/Jukier_simms_diffs.pdf 1.

²⁴ Hans KELSEN: *Tiszta jogtan* [Ford. Bibó István, szerk. VARGA Csaba] (Budapest: ELTE Bibó István Szakkollégium 1988) www.scribd.com/doc/192746442/kelsen-tiszta-jogtan-1988 28. pont, 35–36.

²⁵ Juny MONTOYA: „The Current State of Legal Education Reform in Latin America: A Critical Appraisal” *Journal of Legal Education* 2010/4. 548; idézi Agustín PARISE's national report from Argentina, I. pont.

²⁶ Julian Conrad JUERGENSMEYER: „What I Think I Have Learned from 50 Years of Teaching American Law to Foreigners and Foreign Law to Americans” *Studia Iuridica* [Warsaw] 2016. No. 62. 141–152.

léséhez. Mert a tét nem egyszerűen az, hogy merő faktualitásként a mást, az eltérőt pusztán tudomásul vegyük, hanem annak intellektuális aktusa, hogy „a mást [...] *saját jogán* elismerjük”.²⁷ S ebben

„az elválasztás és megkülönböztetés [...] felöleli az arra való képességet s hajlandóságot, hogy szembeszálljunk minden olyan előítélettel és sztereotípiával, elfogultsággal és racionalisztikusnak tetsző feltételezéssel, amiket bármelyikünknek a saját (akár jogi) neveltetéséből és tapasztalatából merített analitikus keretek és normatív hátterek sugallnak”.²⁸

Egyszerűbben kifejezve, a jognak a kultúrában gyökerezettségét és mindenkori jelentésében is kizárólag a *saját kultúrából magyarázhatóságát* jelenti ez, ami nemcsak a jogi komparatiztikának alaptétele,²⁹ de a jogi jelenség filozófiai megértésének a kulcsa is. Jelenti tehát a másra másként, eltérő adottságaiban történő figyelmet, annak saját autochtonitásában megragadására törekvő felfogását és megértését. Ez az, amit célként az irodalom úgy szokott kifejezni, hogy „összevetve eltérő megértéseket, azokat újraállítjuk”.³⁰ Ebben természetesen beleértjük mindezek kulturális háttérének és környezetének a feldolgozását úgyszintén, azért, hogy „a betű szerint vett szabályokat hitek, eszmények, választások, kívánalmak, érdekek, igazolások, elvek, technikák, értelemadások és feltevések szövedékébe beágyazzuk. Mert a reményünk itt az, hogy [...] a jogrendszert belülről megértsük”.³¹ Avagy, magát az összehasonlító jogot és a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozását³² diszciplinárisan ütköztető érveléssel élve, az előbbinek „kontextustól megfosztó” képével szemben az utóbbi a jogi kultúrák „multitextualitását” kínálja fel, gyakorlatilag „az egész kontextuális hálózatot, amelyben az állami jog működik”. Ezzel pedig éppen magát a jogot, s nem merő csontvázát – pozitivistikus felszínét – idézi fel. Hiszen – folytatva az okfejtést, mintegy újraidézve a klasszikus őst, Montesquieu hitvallását: „Nem a törvények teste, hanem lelkük érdekel!”³³ – „a jog élő teste nem doktrinák, szabályok, terminusok és mondatok pusztá gyűjteménye. Merthogy nem szó-tár a jog, hanem kultúra; így is kell tehát megközelítenünk.”³⁴

Nos, az említett belső megértés kiváltásához valóban a *comparatio* kínálkozik az oktatásban eszközül. Hiszen, mint láttuk, egy episztémikus én-központúság és egy valamiféle *idegenség* mint külső tárgy közötti szakadék áthidalásáról, a „kultúrámmal

²⁷ Gunter FRANKENBERG: *Comparative Law as Critique* (Northampton: Elgar 2016) 6.

²⁸ FRANKENBERG (27. l.) 83.

²⁹ Pierre LEGRAND hatalmas ívű munkásságának egyik fő üzenete ez.

³⁰ PARISE's national report, III/B. pont.

³¹ William EWALD: „Comparative Jurisprudence (I): What was it like to Try a Rat?” *University Pennsylvania Law Review* 1994-1995/6. 1948.

³² Alapul történetesen saját gyűjteményemet, mindenekelőtt annak mintegy programot adó előszavát vették a szerzők (34. l.), lásd VARGA „Introduction” (6. l.).

³³ MONTESQUIEU: „Dossier de l'Esprit des Lois” in MONTESQUIEU: *Oeuvres complètes* II [Szerk. Roger CAILLOIS] (Paris: Gallimard 1951) 1025.

³⁴ Bogumila PUCHALSKA-TYCH – Michael SALTER: „Comparing Legal Cultures of Eastern Europe: The Need for a Dialectical Analysis” *Legal Studies* 1996/2. 181–183.

kultúrát értelmezem” paradoxonáról van ismét csak szó, márpedig „a jog-összehasonlításban maga a konfrontáció a cél.”³⁵ Ez a szembesítés az, amelyben A és változatai, avagy egy mindenkor A és *non-A* kettőssége³⁶ határozottan megfogalmaztatik. Mert „kizárólag akkor tudjuk meg, hogy kik vagyunk, amikor azt is tudjuk, hogy kik nem vagyunk – és gyakran csakis akkor, amikor annak úgyszintén tudatára ébredünk, hogy kik ellen vagyunk”.³⁷ Persze, a bármi és valami más problematikájához hasonló lehet a *bármi* és egy megrendítőként feltárt *ugyanaz* hasonlóságára vagy azonosságára való rádöbben(t)és is.³⁸ Ugyanakkor e konfrontáció tárgyai nem mesterséges képződmények, mint merőben projektáltan létező absztrakt geometriai vagy matematizált mesterséges alakzatok, hanem élő kultúrák, rend-megvalósulások, vagy pontosabban élő és mozgó, a gondolkodást keretek között tartó *ordo*-eszmények, mindegyik másból, más hatásokra, s így egyszersmind másként fejlődöttek, és ezáltal eltérő készségeket, érzékenységeket s fogalmiságokat hozva létre önmaga körében; ezért így – autochton alakulatokként – ezek nem összemérhetők; következésképpen szigorú értelemben nem is osztályozhatók, hanem *legfeljebb taxonomikus* csoportokba sorozhatók.³⁹ Mivel „a jogrendszerek összehasonlítása olyan, mintha eltérő »világképeket« mérnék össze”,⁴⁰ voltaképpen egymástól eltérő gondolkodásokat vonunk az intellektuális megértés valamiféle közös kalapjába, amelyhez nyilván – közbenső közvetítés gyanánt – „szükséges egy kölcsönösen elfogadott közös nyelv”.⁴¹ Ezzel pedig – mivel „a jogi oktatás célját abban összegezhetsz, hogy az nem más, mint hogy megtanítsuk, miben is áll »a jogásként gon-

³⁵ Melina Girardi FACHIN's national report from Brazil, I. rész.

³⁶ Aminek az elkülönültsége vagy egyáltalán elválaszthatósága éppen nem egyértelmű. Sokáiguan mély filozófikus reflexióként lásd mindenekelőtt Pierre LEGRAND: „The Same and the Different” in Pierre LEGRAND – Roderick MUNDAY (szerk): *Comparative Legal Studies: Traditions and Transitions* (Cambridge: Cambridge University Press 2003) 240–311.

³⁷ Samuel P. HUNTINGTON: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York: Simon – Schuster 1996) 21.

³⁸ Abban való politizáló hamisságra, hogy egy magától adódó *comparatio* eredménye miféle minőségnek/minősítésnek felel(het) meg, friss példát egy monográfiában letem, mely a maga idején a világban élenjáró amerikai *faji törvényhozásnak* a nemzetiszocialista nürnbergi törvényhozással való, egyébként dokumentálható és kétségtelen – egyfelől célokban megerősítő, másfelől eszközöket sugalló, harmadfelől bizonyos eszközök gyakorlati tapasztalataival úgyszintén szolgáló – érintkezése fölötti történet-szót vitát ecsetelte. Amelynek lényege, hogy úgyszólván egy *theus* és *antitheus*, avagy egy *angelus* és *diabolus* találkozásának gondolhatatlan rettenetével utasította vissza még annak felvetettségét is, hogy itt egyáltalán joghatásról, netán kölcsönzés-közeli helyzetről lehetne (lehetett volna) szó. Vö. James Q. WHITMAN: *Hitler's American Model: The United States and the Making of Nazi Race Law* (Princeton: Princeton University Press 2017).

³⁹ Vö. VARGA Csaba: „*Theatrum legale mundi* avagy a jogrendszerek osztályozása” in H. SZILÁGYI István – PAKSY Máté (szerk.): *Ius unum, lex multiplex; Liber Amicorum: Studia Z. Péteri dedicata. Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcsélet köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2005) 219–242.

⁴⁰ FACHIN's national report, I. rész.

⁴¹ FACHIN's national report, I. rész. A gondolkodás s az érvelés eltérő transzformatív szintjeire, különösen a jogi konfliktusok eldöntése kapcsán, lásd Martti KOSKENNIEMI: *From Apology to Utopia: The Structure of International Legal Argument* (Cambridge – New York: Cambridge University Press 2005) és VARGA Csaba: „Koskenniemi és a nemzetközi jogi érvelés – Jogontológiai tanulmány” *Állam- és Jogtudomány* 2016. 278–301.

dolkodás»⁴² – egy leginkább Münchhausen báró önmaga felemelésének lehetetlen aktusára emlékeztető tettet hajtunk végre ilyenkor, merthogy, legalábbis a megértés és az annak megfelelő eljárás tanúsítására való készség jegyében, minden ilyen lépéssel egyszersmind eggyel magasabb szinten valamiféle *feltételezett szintézis*-be foglalunk egymástól függetlenül fennálló lényeket/léteket: nézeteket s ezekből kifejlesztett intézményeket egyaránt.

A *comparatiot* magunkért végezzük, hogy mások tükrében magunkat (a magunkét) pontosabban, mert ellenfényben érzékeljük. Ezzel ugyanakkor minden irányban tanulási lehetőségeket nyitunk s tanulságokat tárunk fel,⁴³ miközben a jog önmagában láttatásának pozitívizmusán túlmutatva sajátos gyökérezeteket s különféle emberi intellektualitásokat kísérünk meg láttatni, hagyomány- és kultúra-teremtette összehasonlíthatatlanságban érzékelni, mintegy az összehasonlító jog diszciplináján némileg felülemelkedve megindulni a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozása felé.⁴⁴

Mi is tehát a közelebbi cél? Talán az, hogy „a hallgatókat képessé tegyük arra, hogy saját jogi megértésüket különféle versengő s egymást átfedő forrásokból maguk megkonstruálhassák”?⁴⁵ Nos, ha ezt technikai értelemben fogjuk fel, ujjgyakorlat vagy észtorna gyanánt, úgy a feladat bizvást így is kifejezhető. Számomra hívebb, teljesebb, bármiféle *comparatio* hivatásához hűebb annak kifejtése, hogy e cél a *saját megoldás viszonylagosságára*, esendőségére, mint az egyébkénti lehetőségek egyikére történő rádöbentés, s egyben mindennek az eltérő, de szintén lehetséges utak ellenfényében történő láttatása. S ezzel annak megerősítése, hogy „nincsenek kizárólagosan jó vagy egyszerű válaszok”, hiszen „formális anyagok sokasága [áll rendelkezésünkre], mint az embereket foglalkoztató közös problémákra helyénvalóként adható jogi válaszok megkísérlései”.⁴⁶

Mélyen igaz az a meglátás, miszerint: „Míg a multikulturalizmus sokféleséget kínál hallgató-közösségének, a jog-összehasonlítás ahhoz biztosít fórumot, hogy a kontrasztot érzékel(tet)hessük.”⁴⁷ Közvetlenül az a legnagyobb előny ebben, hogy „szabadulást kínál a jog-összehasonlítás száraz múltjától”,⁴⁸ hiszen elvileg a multikulturális hallgatói csoportok helyzete ugyanaz, mint a multikulturális jogesetek⁴⁹ problema-

⁴² HUNTER-HENIN's national report. Magyarországi használatában – amiként pl. magam szokásosan érvelek az elméleti és a történeti tárgyakkal a kurrikulumban biztosítandó megfelelő súlyú hely mellett – e kifejezés egyértelműen a maastrichti konferencia-következtetés megerősítése, ti. azé, hogy a folyvást változó „mit gondol a jog?” helyett az oktatásban elsősége a „miként gondolkodik a jogász?” megválaszolásának/megtanításának van.

⁴³ Aalt Willem HERINGA: *Legal Education: Reflections and Recommendations* (Cambridge: Cambridge University Press 2013) 107.

⁴⁴ H. Patrick GLENN: „Doin' the Transsystemic: Legal Systems and Legal Traditions” *McGill Law Journal* 2000/4. 863–898.

⁴⁵ HUSA (8. lj.).

⁴⁶ JUKIER (23. lj.) 3.

⁴⁷ PARISE's national report, III. pont.

⁴⁸ Geoffrey SAMUEL: „What is Legal Epistemology?” in Maurice ADAMS – Dirk HEIRBAUT (szerk.): *The Method and Culture of Comparative Law: Essays in Honour of Mark van Hoecke* (Oxford – Portland: Hart 2014) 36.

⁴⁹ Wibo M. VAN ROSSUM: 'Resolving Multicultural Legal Cases: A Bottom-up Perspective on the Internationalization of Law' in Jan KALLBERS – Mortimer SELLERS (szerk.): *The Internationalization of Law and Legal Education* (Switzerland: Springer 2008) 113–128.

tikájáé: a formális jog nem több, mint csak egyetlen fogódzó, aminek irányjelzését még számos további körülmény befolyásolja vagy pontosítja.

Ezt mutatja már a jog *nyelve* is. A jog nyelve, mely mindenkor az adott közösség általános nyelvének a része vagy kiágazása, amely annak szakmai változataként, de az általános nyelvhasználatba ágyazottan működik és fejlődik. A jog nyelvének sokszoros – a nemzet közönséges nyelvébe s az adott jog szakmai technikalitásaiba való – beágyazottságát a benne használt megnevezések formalizmusa, absztrakturna, s nem utolsó sorban az anyanyelvi használatban beállt megszokottság sikerrel rejti. A jogi nyelv ti. nem egyszerűen

„egy nemzeti nyelvnek a jogszövegek formábaöntéséhez használt jogi terminusokból, mondatokból, állandósult megállapodásszerűségekből álló alrendszere. Hanem mint a kérdéses rendszerben működő jogászok kollektív emlékezet, generációk során át tárolója is a szóbanforgó jogi közösség tapasztalatainak, szokásszerű eljárásának és világképének egyaránt.”

Erre utal, hogy hét évtizedes jogi együttműködés ellenére az, ami a közösségépítő Európában, a mai Európai Unióban mintegy már fél évszázad olykor heroikus erőfeszítéseinek termékeként mára kialakult, imént idézett tudós elemzője szerint még nem „közös jogi nyelv”, legfeljebb „jogi diskurzus”, mely pusztán annyiban „közös”, amennyiben tényleg „nyelvek közöttiként kultúrákon átívelő”.⁵⁰ Ez tehát a jogiség és mindenkori társadalmi beágyazódása teljes spektrumának a feltárását/megértését magában foglalja.

Ez egyebek között nem más, mint transznacionális kapcsolatok összjátéka, egyéb területekkel való kölcsönhatás, globalizált társadalmi összefüggésben új helyzetek megoldására hivatott alkotó értelmezés, mely ugyanakkor figyelembe veszi az emberi magatartás szabályozását végző egyéb utakat s módokat egyaránt. Röviden szólva nem más ez, mint arra történő felkészítés, hogy váljunk határok nélküli – *sans frontières* – jogászokká.⁵¹ Egyfelől így „maga a joghallgatók osztályterme kezd megvalósítani jogi pluralitást mindazon jogi tapasztalatoknak, kultúráknak, felfogásoknak s rendeknek az egymásra épülése és kölcsönhatása folytán, amiket az egyes hallgatók hoztak az osztálytermekbe magukkal”.⁵² Másfelől viszont ez minden mögöttes és/vagy érintett területen – azaz „(1) a vallás, az etika és az értékek; (2) a társadalmi-kulturális normák és a társadalmi-gazdasági berendezkedések; (3) a különféle állam-központú jogok s az ezeket fenntartó politikai berendezkedések; és végül (4) a nemzetközi jog változatos formái és a jelenkori világunkban uralomra szert tevő normák”⁵³ térén – eltérő prioritásokat állít fel arról, hogy mi és miként az adott autochton kultúra esetleg szentként tisztelt és nem profanizálható identitás-mag-

⁵⁰ Anne Lise KJÆR: „A Common Legal Language in Europe?” in Mark van HOECKE (szerk.): *Epistemology and Methodology of Comparative Law* (Oxford – Portland: Hart 2014) 387–388, 393 és 397.

⁵¹ PARISE’S national report, I. pont.

⁵² HUNTER-HENIN’S national report.

⁵³ HUNTER-HENIN’S national report.

ként hitt és megélt alapja, vagyis hogy – a merő tudomásul vételen túl, végső soron – mi és miként vitatható és vitatandó egyáltalán.

Az irodalom természetesen messze túlmegy ezen, s olykor egyenesen egy „globális polgárságra”⁵⁴ elő- és felkészítő globális jogtanításról⁵⁵ értekeznek, amiben az oktatás transznacionalizálása⁵⁶ az „elme globalizálásának”,⁵⁷ mint a globalizmusok mögött álló olyan hegemonizáló törekvéseknek a merő eszköze, amiket valamiféle „misszionáriusi megközelítés” veszélyes és önbecsapó felsőbbrendűségi tudatától egészen egy „geopolitikai álláspont” nyomásgyakorló – szokásos amerikai kritikai terminológiával élve: imperialista – szolgálatáig terjedő megfontolások vezethetnek, és mai globalizálódó világunkban éppen nem kivételesen vezetnek is.⁵⁸ Amennyiben igazat adunk a jellemzésnek, amely szerint mára, valóban,

„már eltávolodtunk különféle »szuverén« rendszerek színskáláinak az észlelésétől egy egyetlen háttérrel eredményező struktúrához érintőlegesen történő kapcsolódás észlelése felé [...]. Noha még változatlanul a szuverenitás terminusaiban beszélünk és gondolkodunk, gondolkodásunk egyszerűen és elsődlegesen magából a szuverenitásból indul ki – nos, egy ilyesféle képzet már nem tükrözi a valóságot. Hiszen valójában a rendszerek közti kölcsönkapcsolatok, érintkezés, együttműködés (és így

⁵⁴ Jan M. SMITS: „European Legal Education, or How to Prepare Students for Global Citizenship?” in A. W. HERINGA – B. AKKERMANS (szerk.): *Educating European Lawyers* (Antwerp: Intersentia 2011) 43–64.

⁵⁵ Vö. François OST – Mark VAN HOECKE (szerk.): *The Harmonisation of European Private Law* (Oxford: Hart 2000), ill. Sir Frederick POLLOCK: *Oxford Lectures and Other Discourses* (London: Macmillan 1890) 108; mindkettőt idézi Catherine VALCKE: „Global Law Teaching” *Journal of Legal Education* 2004/2. 180. 64. lj.

⁵⁶ W. Michael REISMAN: „Designing Law Curricula for a Transnational Industrial and Science-based Civilization” *Journal of Legal Education* 1996/1. 322–328.

⁵⁷ Xavier BLANC-JOUVAN: [recenzió: Mathias REIMANN – Reinhard ZIMMERMAN (szerk.): *The Oxford Handbook of Comparative Law* (Oxford – New York: Oxford University Press 2006)] *The American Journal of Comparative Law* 2008/4. 1084.

⁵⁸ Gail J. HUPPER: „Education Ambivalence: The Rise of a Foreign-Student Doctorate in Law” *New England Law Review* (49) 2015. 424. Vö. még VARGA Csaba: „Jogi mintaadás egy globalizálódó korban” *Társadalomkutatás* 2006/1. 33–60. Ez összefüggésben figyelemfelhívó a nemzetközi hivataltal kapcsolatok mai gyakorlatának egyik új eleme – elferdülése – is. „A nemzetközi kapcsolatokban – írja pl. a Bertrand BADIE: *Humiliation in International Relations: A Pathology of Contemporary International Systems* (Oxford: Hart 2017) kiadói ismertetése www.bloomsburyprofessional.com/uk/humiliation-in-international-relations-9781782256199/ – egyes államok gyakran tagadják mások jogi státusát, stigmatizálják gyakorlatukat vagy éppen kultúrájukat. Mások megalázásának diplomáciai sikon történő ilyen aktusai gyakran fordulnak elő a modern diplomáciában. A [19. század elején domináló – V. Cs.] nevezetes *Concert of Europe* felbomlását követő időszakban számos klub-alapú diplomácia járatta le magát azzal, hogy távol álltak bármiféle átfogó sokoldalúságtól. Ilyesféle erőfeszítések példái közé sorolható a G7, G8, G20, sőt a P5 is. Az efféle »érintkezés-csoportok« úgy lépnek fel, mintha a kizárás, a marginalizálás hatalmával felruházott tényleges vezető intézmények lennének. Manapság hatásukban az ilyesféle megalázási aktusok csupán a nemzetközi rendszer korlátairól és a diplomáciai hatékonyság hiányáról tanúskodnak, merthogy szabályos diplomáciai eljárásként a megalázáshoz folyamodás éppen erőteljesen erodálja a nemzetközi rendszer hatalmát. Az ilyen eljárások csakis a gyarmati múlt, a sikertelen erodálódás, a globalizációról eltévelyedetten alkotott vízió s a [szovjet-amerikai – V. Cs.] két-hatalmi múlt után egy igencsak veszélyes újraépítkezés szerencsétlen vegyülei.”

tovább) olyan mély lett már, hogy mára tényszerűen csakis egyetlen globális rendszerről beszélhetünk”,⁵⁹

úgy a fentiek maguk is józan realizmusról tanúskodnak. Ennek megvitatása azonban kívül esik a jelen topika körén.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a *comparatio*nak nemcsak *horizontális* síkja van: egymástól független jelenségek összevetése; hanem létezik egy *vertikális* síkja is: valamely jelenség eltérő időbeli állapotainak az egymással összevetése. Ráadásul mindkettő tanulmányozása egyenlőképpen nélkülözhetetlen a felszínen túlmutató bármiféle megértéshez, és éppen egymásra vissza nem vezethetően eltérő nézőpontból.⁶⁰ Mert míg a *másiktól* azt tudjuk meg, hogy nem feltétlenül a miénk a lehetséges világok legjobbika, azaz minden emberi képződménynek létezik/létezhet alternatívája. Az önnön előzményből viszont megtudhatjuk azt, hogy miként alakult tegnapelőttiből tegnapivá, majd maivá; vagyis önmagaként megmaradásának és szüntelen változásának az egyidejűsége feltehetően miféle továbbmozdulások lehetőségét és logikáját tartogathatja a jövő számára. Jelenünk túlpolitizáltságáról, a globalizmus hajtóerőinek önös többletérdekéről (mert óhatatlanul a befolyásolásnak a szerves fejlődés igénye iránti érzéketlenségéről) vall, ha mai vitáink folyvást az előbbi megközelítést erőltetik tematizálásukban; holott valamelyes megalapozást, a továbbfejlesztésben biztonságot csakis az utóbbival való egysége, az összehasonlító történeti megközelítés eredményezhet.⁶¹

3. A VILÁGAN ELFOGLALT SAJÁT HELY, AZ ÉN-KÉP CENTRALITÁSA

A tudományban immár közhelyszerű, hogy a valóság összegész; létformája folyamat; s minden, ami részt vesz ebben, kölcsönhatásokból és kölcsönhatásokban alakul, vagyis bármely porcikája csakis az ezen összegész mindenkori kapcsolatrendszerében elfoglalt mindenkori helytől nyeri el alapmeghatározását. A *comparatio* azonban legalábbis közvetlen műveleti körén belül túlmutatni látszik ezen, hiszen mint az összegészen belüli elemzésnek a része, amelyben azt, ami történetesen elemzésünknek a tárgya lesz, éppen az összevethetőség érdekében önmagukkal azonos önálló létezőkként kell tételeznie – s ebben mind a folyamatszerűséget s mind az abban a pozícionáltságot immár kizárólag egy dologszerűsített entitásra visszavezetetten láttatnia. Az ember alkotta második természet, a kultúra viszont túlnyomórészt virtuális világ, gondolati és fogalmi projekcionálások terméke. Ennek kap-

⁵⁹ Mary HISCOCK – William VAN CAENEGEM: „Epilogue” in Mary HISCOCK – William VAN CAENEGEM (szerk.): *The Internationalisation of Law, Legislating, Decision-making, Practice and Education* (Cheltenham: Edward Elgar 2010) 288.

⁶⁰ Gottfried W. LEIBNIZ: *Essais de théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l’homme et l’origine du mal* (Amsterdam: I. Troyel 1710).

⁶¹ Így is értelmezhető a klasszikus megjegyzés – Fritz PRINGSHEIM: „The Inner Relationship between English and Roman Law” in Fritz PRINGSHEIM: *Gesammelte Abhandlungen I* (Heidelberg: C. Winter 1961) 78 –, miszerint „az összehasonlító jog jogtörténet nélkül lehetetlen vállalkozás”.

csán, ha összehasonlítunk, az *Én* és a *Mi*, mint adott kultúrahordozók, pontosabban ezek mint teremtők teremtményei kerülnek egybevetésre a *Te* és a *Ti* teremtményeivel. Ez az, amiről elmondhatjuk, hogy alapvetően azért folyamodunk összevetéshez, hogy többet, funkcionálisan és relacionálisan (tehát tágabb kontextusban) mélyebbet tudjunk meg a magunkéiról – miután a másikat is valamelyest megismerve, azokkal összemértük.

Látszólag hiába állítottuk bevezető fejtegetéseinkben, hogy tudományművelésként a jogi *comparatio* – elvileg – ugyanolyan megismerési kérdéseket vet fel, mint eredményeinek a tanítása, hiszen utóbbinál a ténylegesen felmerülő problémás helyzetek kevésbé pusztán episztémikus gátabból, mint inkább s egyszerűen eleve a célközönség ifjonti, kezdő mivoltából, a bevezetendő tudás tekintetében még beavatatlanságából adódik.⁶² Ráadásul olyan ifjakról van szó, akik még a *comparatio*-alapként szolgáló hazai jogot sem ismerik igazán; s főként nem gondolkodásmódjának bölcseleti mélységében, hanem jobbára és legfeljebb felszínében, néhány kulcsterminusában s intézményében. A megválaszolandó helyzetek nem csekély része így bizonyonnyal tisztán pedagógiai jellegű válaszadást kíván, hiszen a megoldás feltehetően túlnyomóan azon múlik, hogy az oktató és oktatási anyaga mennyire tud az adott konkrét helyzetben meggyőző és megnyerő lenni hallgatósága számára.

A világ nemzetköziesedése következtében roppant módon megnövekedett s változatlanul növekszik azon képző intézmények száma és minősége, ahol az oktatás alanya, tárgya és célközönsége egyaránt – legalábbis részben és legalábbis funkcionálási képességében – multikulturális. Ez nem változtat azonban az általános érvényüként megfogalmazott megállapításon, hogy még egy mai körkép is provincializmusról tanúskodik;⁶³ amiként azon sem, hogy a más/másik iránti érdeklődés, ha egyáltalán jelen van, úgy leginkább európai kontinentális országok részéről a *common law* irányában tanúsított megértési készséget, nyitást jelent – ami ellenkező irányban viszont már kevésbé szokott gyakorlat lenni.⁶⁴ Vagyis az akár a történel-

⁶² A „beavatás” legjobb eszköze pedig éppen nem más, mint a hallgatók olyan – irányított – aktiválása, amelyben – csupán *ex cathedra* hallgatott vagy olvasott ismeretsajátítás helyett vagy mellett – saját intellektuális erőfeszítéseik eredményeként, azaz számukra személyes sikert jelentő önálló problémamegoldásként maguk jutnak el, ráadásul immár önnön belső meggyőződéssel, a kérdéses készséghez és tudáshoz. Magam negyed évszázada munkálkodom adott témákban szabadon választható kiscsoportos szemináriumokkal, melyek topikája hétről hétre egy-egy tanulmány feldolgozása az adott tárgykörben. A hallgatók csak a kérdéses foglalkozás irodalmának előzetes tanulmányozásával vehetnek azon részt; egy-két véletlenszerűen kiválasztott hallgató exponálja vázlatosan a témát, saját kritikai vagy továbbvivő, ill. további problémabokrokra utaló meglátásainak a fényében; majd sorban minden egyes résztvevő elmondja a magáét; s csak ezután szólalok meg én, reflektálva az elhangzottakra s emlékeztetve el nem hangzott súlyponti kérdésekre, ha egyáltalán szükséges. Ezt követően még másfél órán át szabadon vitázik, pontosabban problematizál a téma fölött fél- vagy egytucatnyi hallgató, közben természetesen általában moderáltan. Oly sikeresnek tetszik ez, hogy még évtizedek után is hálásan emlékeznek élményére az egykori résztvevők.

⁶³ Christophe JAMIN – William VAN CAENEGEM: „The Internationalisation of Legal Education: General Report for the Vienna Congress of the International Academy of Comparative Law, 20–26 July 2014” in Christophe JAMIN – William VAN CAENEGEM (szerk.): *The Internationalisation of Legal Education* (Switzerland: Springer 2016) 15.

⁶⁴ JAMIN–CAENEGEM (63. l.) 19.

mileg felfogott jogfejlődésre, akár a jelenkorban együtt élő jogi berendezkedésekre támaszkodó *comparatio* éppen nem tetszik még általánosnak a mai világtérképen. Az átmenetet egy nemzetköziesedő közösségben például olyan félmegoldások jelzik, ahol csakis nemzeti jogot oktatnak (ráadásul adaptáció s világnyelven hozzáférhetővé tett segédletek nélkül) egy nemzetközinek aligha tekinthető nemzeti nyelven; ráadásul olyan feltételek között, amikor a professzori kar csakúgy, mint vendég-hallgatósága, csak kevésbé járatos bármely közbenső vagy közvetítő nyelvben.⁶⁵

(Ám ha ennyi is megvan, ez máris eredmény. Emlékszem, amikor a maastrichti jogi kar Nico Roos professzorával már a lehetővé tett első körben, 1990-ben az Európai Gazdasági Közösség TEMPUS programjának finanszírozását megnyerve körbejártam mintegy két tucatnyi nyugat-európai partnerünket. Még nekem, a hidegháborús fal túloldalára zárt, közel fél évszázad proletárdiktatúrájától megnyomorított és ideológiailag egyaránt *gleichschalt*oltatásra szánt egyedének is megbotránkoztató volt, hogy kevesebb idegen, akár angol nyelvű irodalmat találtam ekkor történetesen francia és egyéb frankofón vidéki jogi kari könyvtári gyűjteményekben, mint – merő kontraszt-példaként – Nikolae Ceaușescu szellemileg és anyagiilag véglegesen lepusztított Romániájában.)

A maastrichti sugallat negyed évszázada még arról szólt, hogy elvileg úgyszólván bármely – történetesen a kontinentális Európában kontinentális európai – jog alapulvételével tanítható a jogunk, mert tételezettségében úgysis csupán gyakorló terep lesz, s úgysis csak a nagyban-egészében sok évszázados közös múltból olvashatjuk ki további alakulásának valószínűsíthető irányait és módjait. Nos, merev követéssel hazai helyett idegen jog alapként történő tanítására nemigen akadna manapság sem gyakorlati példa, aminthogy arra sem túlzottan, hogy a hazai mellett, azzal egyazon mélységben taníttassék valamely idegen jog.

Ám a mögöttes jogfejlődés és éthosza, továbbá egy jogszociológiai, jogantropológiai és jogi módszertani látásmóddal bővített jogbölcselet, valamint a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozását kilenc féléven át tananyagként, majd államvizsgatárgyként szintetizáltan is számon kérő programot magam dolgoztam ki Budapesten, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem jogi kara létrejöttékor, pár évvel a kommunizmus bukása után. Ennek néhány évvel később, a pozitív tárgyak előrenyomulása okán történt valamelyes gyakorlati visszaszorítása, viszont még erőteljesebben mutatta az összehasonlító *jogi kultúráknak a jogbölcselettel* való szerencsés találkozását, sőt egyenesen e szinten összefonódását. Hiszen az utóbbi már eleve az egyes történelmi és jelenkori kultúrákra külön-külön jellemző specifikus – lokális – geniozítás és *ordo*-eszmény felől közelítve vizsgálta az egyes jogi berendezkedések mögöttes világtképét, rend-eszményét és -eszméjét, az ettől megkövetelt szabályozási kört, s az ezekhez rendelt instrumentáriumot.⁶⁶ Már pedig ebben az értelemben egyszersmind mintegy a nemzeti (vagy legalábbis az adott jogi kultúrákhoz kötődő) jogbölcselet-művelésnek mint 19. századi pozitívizmus-

⁶⁵ Pl. Alexandra MERCESCU's national report from Romania.

⁶⁶ Vö. VARGA (21. l.).

hagyatékknak egy valóban egyetemes nézőpontú, valóban társadalombölcseleti jogi bölcseletté válását kívánta elősegíteni.⁶⁷

4. A JOGCSALÁD-PROBLEMATIKA

Az elsődleges találkozás a másikkal, a külsővel, az idegennel mindenképpen eltérő jogi kultúrát jelent,⁶⁸ amit a világ ismert jogrendszereinek csoportosításában – taxonomizálásában – leginkább a valamilyen értelemben felfogott *jogcsalád* gyanánt szokott a diszciplína nevesíteni.⁶⁹ Így hát ez az, ami a „kihívás vagy alkalom” típusú problémafelvetés – ami a számunkra eleve megadott cím dilemma-megfogalmazása – elsődleges terepnuma és forrása lehet.⁷⁰

A mai felfokozott publikációs áradatban – hiszen az elektronikus térből előhívható irodalmon alapulva, számítógépes íráselőállítási technológiákat alkalmazva ma már könnyebben születnek tanulmányok, amelyeknek ma egyébként is tömegtermelése zajlik, hála a gyártásszervezési technológiáktól megkövetelt nyilvántartási rendszereknek, amelyeket, követelményként, az időközben hallatlanul megnövekedett számú oktatási és kutatási intézmények amerikai kezdeményezésre világszerte már rendre átvettek – a kritika, a kritizálás a legkönnyebb műfaj; különösen, hogy megragadható, vagyis fizikai létezőként, tényszerű alapként definiálható valóság-tárgya nincs.

Hiszzen tudománytárgyunk maga is gondolati projekció, s az ilyesmi kből előálló úgyszólván végtelen halmaznak úgyszólván tetszőleges csoportosítása lehetséges. Következésképpen nincsen ezek között olyan, ami mindenekfelett jó vagy bírálhatóságon felül álló minőséggel felruházott lehetne; mindegyik jogrendnek vagy

⁶⁷ Amint a szerző egy korábban publikálatlan jegyzetében ezt már 1973 táján rögzítette – megállapítva, hogy az önmagukra büszke ún. „általános jogelmélet” oktatási tárgyak mind legfeljebb az adott domesztikus (nemzeti) jogon belüli körben általánosak; ennek szintjén és igényén azonban aligha mutatnak túl. Vö. VARGA Csaba: „Összehasonlító módszer és jogelmélet” in VARGA Csaba: *Útkeresés: Kísérletek [kézirat]* (Budapest: Szent István Társulat 2001) 95–101.

⁶⁸ A 2002. őszi brüsszeli *Conference on Epistemology and Methodology of Comparative Law* alkalmán kifogásolta baráti beszélgetésben H. Patrick Glenn, hogy már előadásom címében is a 'legal culture' kifejezéssel élek, noha ez náluk – amerikai megközelítésben – nem korrekt, mert (1) maga a 'kultúra' a német romanticizmusban gyökerezik, ami már a nemzetiszocializmusra való hatásgyakorlása okán eleve kétségesé teszi; (2) megosztó, mert valamely oldalnak elsődlegességet tulajdonítva polarizál, tehát dezintegratív hatású; ráadásul (3) felesleges is, mert nem mond többet/mást, mint a 'jogi hagyomány'. Erre csak azt válaszolhattam, hogy (1) számomra ez a *colere/cultus*-gyökerezetű *cultivare* nyomán mint Voltaire tanítása, a *Candide* végűzeneteként ismerős; (2) nem szinonimák, hanem eltérő irányok/tartalmak; mert (3) 'kultúra' az, amiben értelmezzük magunkat/világunkat, a 'hagyomány' viszont csakis a kultúra olyan formája, amelyben ezen értelmezés számára a múlt nyomatékos, olykor igazoló jelentőséggel bír. VARGA Csaba: „Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában” *Jogtudományi Közöny* 2005. 51–59.

⁶⁹ Lásd pl. Barbara DÖLEMEYER: „Legal Families” 2010. ieg-ego.eu/en/threads/crossroads/legal-families kül. 32, megjegyezve itt, hogy a csoportosítás azért nehéz, mert tárgya is, taxonómiája is „állandósult áradásban” leledzik. Ami igaz ugyan, de az alapvető ok az autochton függetlenségű másságok összemérhetetlenségében rejlik.

⁷⁰ Silvia FERRER's national report from Italy, 1. pont.

konkrét jogintézménynek a haszna csak viszonylagos; és végső soron azért taxonomizálunk, hogy bizonyos – többnyire fejlődési – összefüggéseket s ezekből adódó olykor technizált – többnyire funkcionális – rokonságokat didaktikusabban, vagyis szembeszökőbben s nagyobb meggyőző erővel láttathassunk.⁷¹

Nos, napjainkban divatos, hogy magát e kategorizálást sokan a szerzők közül elavultnak tartásák,⁷² vagy éppen már kiindulásában félrevezetőnek,⁷³ s így pusztán némi didaktikai előnnyel rendelkezőnek,⁷⁴ ami mindenekelőtt kritikailag kezelendő,⁷⁵ bár jobb híján talán még valamelyest használható.⁷⁶ Itt is, mint úgyszólván mindig és mindenütt a tudományos gondolkodás fejlődésében, a kritika örvén eleinte bizonyos – védhető és különállásukban igazolható – kivételek nyertek korrekciós elismerést, míg lassan a kritikai lendület felemésztette, önmagává átformálta, s ezzel, az eredeti teljesítményt felmutató mivoltában megsemmisítve, fokozatok úgyszólván értelmetlen masszájává gyúrta át azt, aminek valaha még önálló mondanivalója volt. Mert a jogrendszerek vegyes eredete és hovatarozása, a *mixed/mixing* elfogadása és fáradhatatlanul tovább nüanszizozása a mai divat,⁷⁷ amiről lassan azt is tudjuk, hogy nincs – és minél nagyobb távlatból és minél mikroszkopikusabb mélységekhez elérkezve szemléljük, nem is lehet – kivétel alóla. Teljességgel jogos ilyen módon a kritika felett gyakorolt kritika. Mert

„a vegyes rendszerek körének továbbtágítása immár azt kockáztatja, hogy elrejtí vagy szétmossa azokat a megkülönböztető vonásokat, amelyek segíthetik a hallgatókat a legváltozatosabb hagyományok jellegzetességeinek az azonosításában, valamint ama mérték meghatározásában, hogy az egyes rendszerek közt milyen kölcsönzések s átültetések fordultak elő”.⁷⁸

Ami itt és most annyit jelent számunkra, hogy miután eljutottunk annak immár semmitmondó megállapításához, hogy eredeti őslétezők már nem lévén valamilyen fokon minden, amiként minden más is, egyaránt vegyes, azaz egyszersmind valami mással vegyült [*mix*, *mixed* és *mixing*], a *mégis értelemkeresés* vágyában vagy

⁷¹ VARGA (39. l.).

⁷² James GORDLEY: „Common Law und Civil Law: eine überholte Unterscheidung” *Zeitschrift für europäisches Privatrecht* 1993. 498–518. és Mariana PARGENDLER: „The Rise and Decline of Legal Families” *American Journal of Comparative Law* 2012/4. 1043–1077.

⁷³ Pl. William TWINING: *General Jurisprudence: Understanding Law from a Global Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press 2009) 63–87.

⁷⁴ Konrad ZWIEGERT – Hein KÖTZ: *Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts* I–II (Tübingen: Mohr Siebeck 1969–1971).

⁷⁵ Pierre LEGRAND: „European Legal Systems Are Not Converging” *International & Comparative Law Quarterly* 1996/1. 52–81.

⁷⁶ Heinz KÖTZ: „Abschied von der Rechtskreislehre?” *Zeitschrift für europäisches Privatrecht* 1998. 493–505.

⁷⁷ Vernon V. PALMER: *Mixed Jurisdictions Worldwide: The Third Legal Family* (Cambridge – New York: Cambridge University Press 2001) és Esin ÖRÜCÜ: „View of Legal Families and of Mixed Systems” in Esin ÖRÜCÜ – David NELKEN (szerk.): *Comparative Law: A Handbook* (Oxford: Hart 2007) 169–187.

⁷⁸ FERRERI’s national report, 1. pont.

visszahozunk valamit a jogcsalád szerinti tipológiából, vagy behullunk a megkülönböztetlenség/megkülönböztethetlenség immár amorffá tett káoszába.

Nos, konkrét megfogalmazásban felvetett *oktatási gond*ként arról értesülhetünk, hogy például a Japánban tanuló különféle kelet-ázsiai hallgatók számára egy, még René Davidtól javasolt „4. Egyéb rendszerek [...] (2) Távol-kelet (kinai és japán jog)” típusú csaknem egybemosása két hatalmas történelmi egységnek egyszersmind megrökönyödötően eurocentrikusnak és értelmezhetetlenül tágnak tetszik; ezért hát nagyobb magyarázó erővel felruházottnak tartanak/tartának egy „vegyes jogi migráció” típusú ábrázolást, amelyben nem jogcsaládok játsszák az egymás közötti tagolás szerepét, hanem – ehelyett – a pusztán valamiben egymáshoz hasonlítható ún. családfák.⁷⁹ Itt persze akár annak feltevését is megkockáztathatjuk, hogy ez a még hidegháborús időkben, fél évszázadnál régebben született – bár akkor klasszikus, és a nyugat-európai s az atlanti tájékozódás számára a saját idején úttörő jelentőségű – dauidi osztályozás⁸⁰ mai bevezető használata a bármi idegennel még csak először most találkozó távol-keleti fiatalok számára nem lehetett más, mint egyenesen jó pedagógiai érzékkel kifundált provokáció: figyelemfelhívó lépés, hogy vitát gerjesszen egyáltalán magáról a problematikáról s annak éppen nem könnyű megválaszolhatóságáról. Annál érdekesebb, hogy az ennek kiváltására hivatott helyi – történetesen japán – kezdeményezés Távol-Kelet jogi hagyományainak egymás közti rendezésére éppen aligha igazán más; inkább csupán valamelyest nüanszírozottabb. A Japánt, Kínát, Taiwan és Dél-Koreát magában foglaló úgynevezett „*kelet-ázsiai jogcsalád*” megkonstruálására gondolok,⁸¹ melyben szerzője szerint közös jegy a német hatású polgári törvénykönyv s az egyöntetűen rizstermő területeken elhelyezkedő földrajzi szomszédság; továbbá a konfucianizmus hatása; valamint a kínai karaktereken nyugvó írásbeliség. Komoly belső eltérést mutat viszont ugyanezen szerző szerint az, hogy „miután a Kínai Népköztársaság a többi országtól gyökeresen eltérő politikai rezsimmel rendelkezik, tudatába kell jöjjünk annak is, hogy maga a »jog« fogalma meghatározásában is különbség állhat fenn”, valamint hogy az utóbbi kettő számos intézménye ismeretlen az előbbi kettőben, s hogy Dél-Koreában úgymond csekély a bizalom a bíráskodás pártatlanságában.

Ugyanennyire érzékeny pont lehet egyéb, a nyugati jogi kultúráktól távol eső hagyományoknál, például India roppant összetett, s alkotóelemeinek belső összetettségében azok egymás között is bántódás-okozáshoz vagy visszatetszéshez közeli hatások kiváltására alkalmas, a kívülálló számára nem egykönnyen követhető komplexitása; és hasonlóképpen, ugyanilyen gonddal járhat a zsidó vagy az iszlám jogforrásokban a vallási források bonyolultságának érzékeltetése vagy éppen a török családjog többeműségének a bemutatása.⁸²

⁷⁹ Hitoshi AOKI's national report from Japan, hivatkozva René DAVID kézikönyvére (80. l.), ill. Esin Örücü munkásságára.

⁸⁰ René DAVID: *A jelenkor nagy jogrendszerei: Összehasonlító jog* [1964] [Ford. Nagy Lajosné Dusa Margit] (Budapest: KJK 1977).

⁸¹ Kiyoshi IGARASHI: „Gibt es einen ostasiatischen Rechtskreis?” in Friedrich ASCHIERI (szerk.): *Ins Wasser geworfen und Ozeane durchquert: Festschrift für Knut Wolfgang Nörr* (Köln: Böhlau 2003) 419–430.

⁸² FERRERI's national report, 3. pont.

Theoretikusan ez elsődlegesen csak annyit sugall, hogy mindig a középérték, a *közös nevező* megtalálása a legnehezebb. Hiszen minél általánosabb ez, annál kevesebb a mondanivalója; és minél specifikusabb, annál több kivételt fog majd felmutatni, ami végső soron esetleg majd – kereteit szétfeszítve – teljességgel tartalmatlanná avatja.

Magam ilyen nehézségekkel nem találkoztam. Talán azért is, mert nem pedáns komparatista klasszifikációs tagolással, és különösen nem előzetesen és egyetemes érvénnyel katalogizált kérdéssoroknak az egyes jogrendekre vetített megválaszolatásával, hanem jogbölcselekedési lehetőségekként, az *ordo-eszmény* történelmileg kialakult leginkább jellegzetes megnyilatkozásainak a soraként tárgyaltam az áttekintett számos múlt- és jelenbeli jogi kultúrát. Tehát a legfontosabb mindebben, hogy számomra az összehasonlító jogi kultúrák oktatási diszciplínája éppen nem kérdések előzetesen kodifikált listájára jogcsaládonként kikínlódott válaszok sora,⁸³ hanem történetesen azon mozzanatok – építő vagy működés-elemek, így jogmegtestesítő szándék, fogalmiság, rendszerszerűség, belső logika, igazolási eljárás és így tovább – megvilágítása, amelyek kizárólag adott helyen és körben élő egyedi megtestesülésként éppen egy-egy jogi kultúra specifikusan *saját* és sajátos *geniozitását* adják. Így nincs olyan torzulás, hogy a kontinentális európai jogforrási rendszer rigorozitásával kérdezzünk rá az angol jogra, vagy hogy jogbizonytalanságot gyaníttassunk mindenütt, ahol az, amit bármely más jogrendszer a saját renden belül jogként azonosít, nem absztrakt fogalmiságba csomagolt zárt szabályrendszert kínál.⁸⁴ S ha valamiféle – de végső soron egyikre sem illő, mert azok mindegyikén erőszakot tevően általánosított – rendszertani kategóriákkal operálás helyett a jogi gondolkodás mint valamely társadalmi *ordo* biztosítása – tehát ismét csak: jogbölcselet – felől közelítünk, úgy éppen arra fogunk rádöbbsenni és rádöbbsenteni, hogy *mindegyik: más* – és hogy mindegyik a maga módján hatékonyan és saját társadalmi rendje közegében igazságosnak elfogadottként segítheti elő a társadalmi rendteremtést. És ami a legfontosabb mindebben egy mindent magában foglaló általánosságú teoretizálás számára: élő társadalmak élő képződményeiről lévén szó, egyik sem helyezhető el semmiféle linearitásban, amiként valamiféle vertikálitásban sem. Mert mindegyik egy összetéveszthetetlenül más, *saját közeg* szülöttje,⁸⁵ ráadásul – és ez az antropológiai végső igazság szempontjából a legfontosabb – egyik sem rangsorolható a másikhoz képest, mert funkcionalitásában mindegyik tökéletesen megfeleltet saját

⁸³ Érdekes, hogy ez történetesen éppen René David klasszikus műve feldolgozási módjában jelentkezett, noha alapállásaként – végtelenül rokonszenvesen – éppen ő vallotta magáról: „Akárhogy is, ösztönösen bizalmatlan vagyok a rendszerek, a merőben teoretikus nézetek, a nem hiteles tudomány iránt. Számomra nem létezik mindenre és mindenkor jó modell; mindent gyűlölök, ami dogmatikus, rendszer-szellemű vagy fanatikus.” René DAVID: *Les Avatars d'un Comparatiste* (Paris: Economica 1982) 10.

⁸⁴ Háttérként lásd VARGA (szerk.) (6. l.).

⁸⁵ Ami akkor is áll, ha történetesen tömeges jogátvételhez folyamodik vagy ilyet szenved el. Amikor a kommunizmus bukása után Magyarországot már-már joghagyományja folytonosságát megkérdőjelező jogkölcsonzések sora lepté el, pozitív példaként két országot említhettem, mint ahol bármely hatást mégis a honi hagyományok újramegerősítésével, ahhoz asszimiláltan adaptáltak (ez volt Japán), ill. ahol főként a kérdéses ország hatalmas vidéke újraéltette a hagyományt (ez pedig Törökország).

feltételeinek. Ráadásul az 'ősi', az 'eredeti' értelmében vett ún. primitív⁸⁶ – a jogi néprajznak, az autochton vagy törzsi jogokat szemügyre vevő jogantropológiának is ez az egyik leggyakoribb üzenete – a maga módján éppen annyira differenciált, komplex építkezést mutathat, mint a modern társadalmak gyakran önnön technikai bonyolultságaikba belebukó mai joga.⁸⁷ Ezért az egyes jogi kultúrák értékelése is ilyen módon elsődlegesen kizárólag saját körükön belül értelmezhető.

Ha tehát az autochtonitásról vagy a mai törzsi jogokról, a klasszikus zsidó és iszlám jogfelfogásról, a történelmi Kína, Japán és Korea jogszemléletéről, a görögségből a római jogba, ahonnan a köztársasági, majd császárkori változatokba, a középkori jogfelfogásba s a szokásjog felé vezető utakról, majd a kontinentális fejlődés során a kodifikáció korszakában megtestesült jogváltozatokról (beleértve a szabadjogi erjedést s a kodifikációs/rekodifikációs szándékokat egyaránt), az angol-amerikai jogfejlődésben pedig az évezredes fejlődésről (beleértve a precedens-alapozás történelmi változatait s a maguk változó időiben az angliai/amerikai kodifikációs törekvéseket egyaránt) szólok is, a panoramikus körkép minden esetben az emberi találékony-ságnak egyöntetű dicsérete lesz, s egyben lenyűgöző példatár, mely legelsőbbben is a *varietas delectat* gyönyörűségéről szól. Mert egyfelől az *ordo*-eszmények lehetőségesen és funkcionálisan tág változatossága, másfelől mindegyik kultúrában azon vonások emeltetnek ki, amelyekben pontosan azok sajátos, egyedül reájuk jellemző geniozitása fejeződik ki. Együttes, egymásra vetített tárgyalásra ezért egy ilyen programban, mint amit magam megkísértem, talán saját személyes érdeklődésemtől vezetettve is, csak egyfelől a logikának a jogban biztosított szerep, másfelől a nyelv, s benne a szavaknak vagy egyszerű jelölőként, vagy absztrahált fogalmi-rendszertani általánosítotttságban történő használata kerül kiemelt tárgyalásra a zsidó, a muzulmán, az angol-amerikai és a kontinentális jog tekintetében – ráadásul meglepő eredménnyel saját kontinentalitás örökségünk tekintetében, mint e sorban úgyszólván kivétel gyanánt a fogalmi rendszerként megtestesített technizált formalizmusra rádöbbsentéssel, míg a többiben lényegesen kevésbé áttételes és közvetített, olykor vállaltan s nem feltétlenül a mi értelmünkben szabály-alapú kazuális igazságosság-kereséssel. A nyugati jogok tekintetében pedig a leginkább gyakori kérdések olyanok, mint a rendszertani helyet kijelölő *fogalmi* vagy pusztán jobb híján *megnevező* szóhasználat; a kimerítő *jogmegtestesítésre* vagy pusztán a jog *példálózására* irányuló törekvés; a rendszerszerű építkezés vagy a merőben gyakorlatias, akár véletlenszerű továbblépés; avagy a logika szerepe mint levezető erejű *meghatározás* vagy esetleges utólagos rekonstruktív *igazolás* formájában.

(Saját jogbölcselet-oktatásomban, melynek egyik félévében a kollégáim által áttekintetett természetjogon, jogszociológián, a brit analitikán s az amerikai jogi realizmuson túl magam a hallgatóknak mindenekelőtt láttató, magát a problémamegközelítést s a gondolkodásmódot elsajátíttató erővel az ún. bécsi analitikus iskolát, a skandináv realizmust és a marxizmust taníthattam – egymástól eltérő, ám egyaránt jogos lehetőségekként, hogy a jog egyfelől saját belső összefüggései s így re-

⁸⁶ A latin *prīmus/prīmitīvus* ['saját nemében az első vagy legkorábbi'] származéka ez.

⁸⁷ Háttérként lásd pl. VARGA Csaba: „Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása” *Állam- és Jogtudomány* 1985. 528–555.

konstruálható rendszertana felől, másfelől logizált nyelvi megkonstruáltságából kiindulva, harmadfelől pedig, egyfajta természettudományként, ami eredendő ihlető törekvése volt, az állítólagos társadalmi-gazdasági létrehozó erőkből magyaráztassék –, s olyan mélységgel, hogy mindháromnak a problematizálását a hallgatók a maguk párhuzamosságában s egymást végső soron feltételező rész-igazságaiban már maguk is reprodukálhassák, immár sajátta tett gondolkodásmódként.

Nos, multikulturális közösségben leginkább a saját előzmény, a nemzeti oktatás, vagyis az episztémikus alap esetleges hiányosságait érzékelem. Azt például, hogy a jog felépítésének és működésének az a világos és fogalmilag rendszerszerűsített sémája, amely egyszersmind a kontinentális európai jog szilárd fogalmi vázát is alkotja, egy átlagos francia hallgató számára csaknem ismeretlen, s ehelyett jobbra csupán bizonytalan, eseti példalózással tud élni, mert ott ilyesmit, azaz Kelsent legfeljebb említene, de nem tanítanak – legalábbis a modern kontinentális európai jog felépülésének és működésének alapsémáját, belső logikáját megadó értelmében. Másik példám szerint pedig az átlagos orosz vagy ukrán megkísérli megérteni, de tiszta konstrukcióként teljes hitelességgel Kelsent nem tudja értelmezni, mert a Szovjetunió összeomlása utáni amerikanizáló szocializációjuk okán túlnyomórészt csak angolul, amerikai forrásokból és interpretációban tudnak professzoraik is tájékozódni a klasszikus német filozófiából egykor kibomló bécsi analitikáról. Végül éppen angol-amerikai és magyar közép-európai összetételben találkozhatunk paradox módon az angolszász jog és a kontinentális jog gondolkodásmódjainak összemosisásával – nem másért, mert hogy manapság már poszt-hartiánus fogalmiasítási nyomásra norma gyanánt, logizált fogalmi tartalommal modellezik ezek az elvont elmélkedések az angol jogvilágot is.)

Végezetül a jogcsalád-problematika sajátos kiágazása az, amikor az oktatási folyamatban éppen a multikulturális megvitatásból derül ki, hogy a király mezítelen, amennyiben az egyetemes és a különös megkülönböztetése jegyében éppen a nemzetköziséget uraló olyan ágenciák, mint a Világbank vagy a Nemzetközi Valutaalap által alkalmazott állítólagosan egyetemes mércék voltaképpen az Amerikai Egyesült Államokban honos prekonceptiók kivetítései, merő extrapolációi. Így például az új évezredkezdés egyik legjelentősebb hivatalos globális megállapítássorozatának, mely „azon beszámolók közül volt az első, amelyek az üzleti tevékenységet elősegítő, illetve hátráltató szabályozásokat vizsgálták”,⁸⁸ éppen francia reakciója tudatosította ebben az „egy méret mindenre” (*one size fits all*) jellegzetes amerikai leegyszerűsítésének hamisságát és a jognak a *társadalmi mérnökösök* eszközeként értelmezett nem európai felfogását, illetőleg mindkét pénzügyi nagyhatalom részéről pusztán csak egy újabb illúzió keltésével a *joguralom* eszközrendszerének globális standardként történő azonosítását,⁸⁹ ha nem éppen ezzel a túláltalánosított, de

⁸⁸ [World Bank]: *Doing Business 2004: Understanding Regulations* (September 2003) (Washington: World Bank – Oxford: Oxford University Press) www.doingbusiness.org/reports/global-reports/doing-business-2004.

⁸⁹ FERRERI's national report, 3. pont, hivatkozva Anne-Julie KERHUEL – Bénédict FAUVARQUE-COSSON: „Is Law an Economic Contest? French Reactions to the Doing Business World Bank Reports and Economic Analysis of the Law” *The American Journal of Comparative Law* 2010/4. 811–830. és

operatív definíció/definícióhiány fogalomnak történetesen valamiféle globális imperializmus jegyében tetszőleges követelésekre vagy éppen aktuális zsarolásra történő felhasználhatóságát.

(Az irodalom szívesen időzik el még olyan csaknem anekdotikus részleteknél is, amelyek pedig empátiát mindenekelőtt egy számára idegen kultúrába éppen tudás- és személyiségfejlődése érdekében, a körülmények ismeretében tudatosan és céllal ellátogató, tehát a fogadó kultúrát hallgatólagosan előzetesen vállaló külföldi vendéghallgató részéről feltételeznének. Így akár a mulatságosságot közelítheti már annak megjegyzése, hogy maga a tanítás módszere is problémás lehet, amennyiben bizonyos hagyományok körében például történetesen a tanár és hallgató közötti hierarchikus viszony lehet gátja a hallgató közvetlen aktivitásának a foglalkozás során, merthogy honos kultúrájában ez részéről tiszteletlenséget jelenthet;⁹⁰ sőt, mi több, akár „még egy közvetlen szemkapcsolat is udvariatlanságnak bizonyulhat”.⁹¹)

5. SIKEREK ÉS EREDMÉNYEK

A végeredmény egyértelműen annak leszögezése, hogy az oktatás komparatív tekintésével/tágításával mindenképpen gazdagítunk s magunk is gazdagodunk.⁹²

Ugyanakkor azonban nem mindegy, hogy van-e olyan biztonságos, a hallgatók által is magukévá tett alap, amelyre lehetséges továbbiakat építenünk? Már korábban alkalmazott kifejezésekre visszatérve, alakítható-e olyanná az a bizonyos „elme rögzítésére alkalmas mono-ismeretelmélet”, hogy magán hordozhasson későbbi továbbépítkezést? Kérdésünk olyan, mint az anyanyelv s a további nyelvek tanulmányának viszonyára vonatkozó személyes döntés. Mikor kezdjük? Amikor már megszilárdult első, anyai nyelvünk, vagy úgyszólván párhuzamosan? A mi – saját jog/idegen jog(ok) – dilemmánkra visszavetítve azonban ugyanígy adódik egy további megfontolandó körülmény. Nevezetesen: „Akárhogy is, van fizetendő ára a transznacionális jogi oktatásnak. [...] A nemzeti jogrendszer kidolgozott s megállapodott dogmatikája, kellőre csiszolt belső szerkezete elhalványulhat egy ilyen nyitott, az elvont elméletek és konkrét problémák közt ingadozó tanulmányi gyakorlatozás folytán.”⁹³ Vagyis van ebben a globális kitarukozási és ön-átalakító szándékban *veszíteni valónk* is, ami saját nyugati kultúránkban, a modern formális jog rendszereinek

Les droits de tradition civiliste en question: À propos des rapports Doing Business de la Banque Mondiale (Paris: Société de Législation comparée 2006) kiadványaira.

⁹⁰ Margaret Y. K. Woo: „Reflections on International Legal Education and Exchanges” *Journal of Legal Education* 2001/3. 452, repository.library.northeastern.edu/files/neu:332440.

⁹¹ Yuqin ZHAO: „Cultural Conflicts in an Intercultural Classroom Discourse and Interpretations from a Cultural Perspective” *Intercultural Communication Studies* 2007/1. 129–136.

⁹² Julie E. SPANBAUER: „Lost in Translation in the Law School Classroom: Assessing Required Coursework in LLM Programs for International Students” *International Journal of Legal Informatics* 2007/3. scholarship.law.cornell.edu/ijli/vol35/iss3/5 403.

⁹³ Hans-Wolfgang MICKLITZ: „The Bifurcation of Legal Education – National vs Transnational” in Christopher GANE – Robin Hui HUANG (szerk.): *Legal Education in the Global Context: Opportunities and Challenges* (Farnham: Ashgate 2016) 59.

körében éppen nem más, mint – amíg jogunk kimerítően textualizált és önnön határ-szabásáig pozitívált – éppen a jognak a mindennapi joggyakorlatban, tehát tényleges valóságában érvényesülő lényege.

Egyfelől tehát saját utópizmusunkban, egy vágyteli gondolatban előttünk áll egy egyetemes emberiség-jövő, melyben a jog már delokalizált,⁹⁴ amelyben tehát nem más lebeg már előttünk, mint „valamiféle kölcsönös megerősítéstől támogatott együttlétezésbe hierarchizálás nélkül bevont rendek sokasága”,⁹⁵ másfelől azonban szemünkbe ötlik jelenünk valósága, évszázadok tapasztalati tanulsága, mely legalábbis a jelen napra még józanodást követel. Hiszen arról szól, hogy

„A jog nem más, mint saját nyelve. Manapság viszont ez már dialektusok Babelje, melyben hegemon dialektusok próbálják magukat egyetemes nyelvek soraként érvényre juttatni. Ilyen feltételek ellenére is azonban a jog változatlanul lokális jelenség. Hiszen nehéz lenne elképzelnünk egy kanti kozmopolita jogi utópia szerint felépülő világot. Merthogy túl sok a globális hatalomtól származó rendelkezés, túl sok a globális gazdasági rendszertől előidézett romboló hatás, amik a helyi kormányzatok részéről mind különbségtételeket igényelnek, hiszen a különbségtétel még erőteljesebb kiaknázásra adhat alkalmat. Már pedig akárcsak a világ, a jog is számos kommunikációs hálózatból áll. És nemzetek fölötti jogtudomány nem létezik; semmiféle világunk felett álló világ nem létezik; mint ahogyan nem létezik olyan fensőbbes pont sem, ahonnan a jogra felülről tekinthetnénk rá. Mert a jogtudomány éppen nem más, mint a rendteremtésre rendelkezésre állított számos kommunikációs hálózat egyike. Ez pedig az emberi szenvedés világával, s nem merő ideák mennyei végzetével foglalatoskodik. Ráadásul olyan térben foglal helyet, amelyben ez folyvást szétszedi, majd újra összerakja e tér hatalmi struktúráit. S nem utolsó sorban kritériumot képez ahhoz, hogy helyi szabályozási tapasztalatok nemzeti síkon történő megvitatását olyan hálózatokhoz kapcsolja, amik ugyanilyen funkcióval más országokban munkálnak. Semmiféle szupertudomány tehát nem létezik; ami tehát valóban fennáll, az az összes tudományos hálózatok közötti folyamatos szennyező hatás. [...] [Végezetül a] rend nem ismétlés, hanem végtelenített értelem-szolgáltatás, mindig újból és újként. Hiszen egykor Kafka tanította, hogy haboznunk kell a *lex*, a törvény kapuja előtt. A *ius*, vagyis a jog egésze azonban egymásra figyelő és egymást kinyitó kapuk vég nélküli hálózatából áll.”⁹⁶

Ebből pedig nem vonható le más következtetés, mint hogy „A jog körüli igazságok [...] egyetemes igazságok. Nos, ezek közül a legfontosabbnak éppen az tűnik, hogy a jog alapvetően lokális jelenség. Maga ez az igazság azonban mindazonáltal egyetemes.”⁹⁷

⁹⁴ H. Patrick GLENN: „Quel droit comparé?” *Revue de Droit de l’Université de Sherbrook* 2013/1–2. 36.

⁹⁵ FACHIN’s national report, IIa. rész.

⁹⁶ Pasquale FEMIA: „Criticism: From the Outskirts of a World Without a Centre” *The Italian Law Journal* 2017/1. 13. és 14–15, valamint 16 [a *lex/ius* fogalmaival bővítve – V. Cs.]

⁹⁷ Stephen A. SMITH: „Comparative Legal Scholarship as Ordinary Legal Scholarship” *Journal of Comparative Law* 2010/3. 356.

Ezzel szemben, mint említettük már, korunkban egyre kevésbé kivételesen a tudományművelés is, sőt jelenünkben az oktatás is – maga-vállaltan – olyan hosszú távú politikai célok szolgálatát veszi magára, amelyek leginkább a globalizmus gyorsítása és mélyítése, illetőleg ebben bizonyos – akár helyi – hegemonisztikus játéklehetőségek biztosításával kapcsolatosak. Így nem véletlen, hogy a komparatiztikus megközelítés szinonimájaként egyeseknél már egyenesen a nemzetietlenítés szerepel.⁹⁸ Nos, így úgyszólván magától értetődőként hat, hogy az oktatás transznacionális iránya egyszersmind azonosul egy *transznacionális jogvilág* közelítésével. Egyetlen példával élve, önmagában teljességgel meggyőző a kifejtés, miszerint

„A jog a politika függvénye, s így a jogegységesítés szoros értelemben a politikai egységesítés előrehaladásához kötött. Ez nyilvánvaló trivialitásnak tetszik, a következmények azonban már éppen nem azok. Minthogy a mai Európában a politikai egységesítés eszménye éppen megfakult, előrehaladása pedig már-már vánszorgássá lassult [...] A politikai integrációnak technológiai integrációt feltételező funkcionális megközelítése – sajna – brutális valóságunkban visszautasításra talált. Amennyiben tehát a jogi integráció valóban politikai integráció függvénye, úgy a jogegységesítés esélyei meglehetősen soványnak tetszenek. De tényleg annyira csakis a politikától függ a jogegység? Nincsen más kiút? Nos, némely jogász szerint azért akad. Merthogy a jogász hivatásra, a jogtudományra tekintenek olyanként, mint ami előbbre vihetné a jogegység ügyét.”⁹⁹

Tudott bár, hogy jogi oktatás integráló szerepet már betöltött, jelesül az Amerikai Egyesült Államokban a *union vs. states* lehetőségei között a szövetségi jog égisze alatt történt gyakorlati egységesülés tekintetében, annak egyik tényezőjeként. Mindazonáltal itt a tudatos kapcsolásban rejlő vágyak, célok s a prognosztizálható realitások mérlegelése szintén messze túl esnék már a jelen vizsgálódás körén.

6. ÖSSZEZGÉS

Mindaz, amit a jelen problematikában áttekintettünk, lehetőségeiben kétség kívül benne rejlett a *comparatio iuris* mozgalmában, amiként ez – éthoszában, feladatvállalásában – mintegy másfél évszázada megfogalmaztatott, majd összehasonlító jogászok számos generációja erőfeszítéseinek köszönhetően mára immár teljességgel virágba is szökött. És valóban, mindennek hála, tényleg többek lettünk, s az

⁹⁸ Pl. LUC HEUSCHLING: *The Six Types of Denationalization of Local Legal Education: Externalization, Addition, Dual Diplomas, Integration, Rooted Cosmopolitanism and Extraterritoriality* [2017. február 17-én az MTA TK JTI keretében tartott előadás].

⁹⁹ L. M. FRIEDMAN – G. TEUBNER: „Legal Education and Legal Integration: European Hopes and American Experience” in *Integration through Law; Europe and the American Federal Experience: Methods, Tools and Institutions I: Forces and Potential for a European Identity*; Book 3 (Berlin: De Gruyter 1986) 345–380.

emberi megismerést – témánkban, a jogi oktatásban csakúgy, mint általában a jogi kutatásban – gazdagítottuk.

Már pedig ez azt jelenti, hogy a kihívás és az alkalom egymásra talált, s a tudományművelés nemzetközisége immár az egyetemi fellegvárok osztálytermeiben is, hallgatóink képében megjelent.

Végkövetkeztetésem mégis bizonyos szerénységre ösztönöz. Annak kimondására, hogy a jog nem öncél, hanem eszköz; következésképpen környezetének tágasságában vizsgálendő. Ebből fakadóan alapkérdése, az *ordo*-eszmény megértése nélkül láttatása sem értelmes, bármilyen erőfeszítéssel tárjuk is fel instrumentális megjelenítésének az alkalmi alakzatait. Ám ha ezt megértem és megértetem, akkor már a különféle korok és népek jogainak másságai is érthetőkké lesznek. Ezzel viszont jogbölcseleti magaslatokba emeltük értelmezése kereteit, s ha ez történelmileg és antropológiailag kellően fundált, úgy várhatóan nem is kelthet majd – legalábbis a jogi komparatiztika-művelésnek felróhatóan – érzékenységeket.